ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىكى دۆلەتلىرى

قەھرىمان غوجامبەردى

كۆپلىگەن شەرقشۇناس، ئۇيغۇرشۇناس ئالىملارنىڭ بىلدۈرۈشچە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمكى خەلقلەرنىڭ بىرى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلار ئۇيغۇرىستانىنىڭ[1] (شەرقىي تۈركىستانىنىڭ[2]) يەرلىك خەلقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئوتتۇرا (مەركىزىي) ئاسىيا رايونىغا _ تارىخىي، جۇغراپىيەۋى، مەدەنىي ۋە گېئوسىياسىي تەھلىلى نۇقتىسىدىن قارىغاندا: ئۇيغۇرىستان، قازاقىستان، قىرغىزىستان، ئۆزبېكىستان، تۈركمەنىستان، تاجىكىستان، ئافغانىستان، موڭغۇلىيە، پاكىستان، تىبەت، كەشمىر ھەمدە ئىران ۋە ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسىملىرى كىرىدۇ. ئۇيغۇرىستان كۆپلىگەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىللىق دۆلەتلەرنىڭ، يەنى دۆلەتلىرىنىڭ گۈللەنگەن ئورنى بولغان. ھونلارنىڭ، تۈرك ۋە ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ، قاراخانىيلار قاغانلىقىنىڭ، تۈرپان، يەركەنت، موغۇل، يەتتە شەھەر شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ تارىخى ئۇيغۇر دۆلەتچىلىكىنىڭ ئاجرالماس ئاساسىغا ئايلاندى. خىتاي تارىخچىلىرى خىتاي كوممۇنىست پارتىيەسى رەھبەرلىرىنىڭ سىياسىي مەقسەتلىرى پايدىسىغا ئۇيغۇرلار تارىخىنى ساختىلاشتۇرماقتا. خىتاي ھۆكۈمىتى، «شىنجاڭ ئەزەلدىن ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى، ئۇيغۇرلار ھېچ بىر ۋاقىت مۇستەقىل بولۇپ باقمىغان ئەمەس» دېگەن سىياسىي ئۇيدۇرمىسىنى ئۇيغۇرلارغا ۋە دۇنيا جامائەتچىلىكىگە تەشۋىق ۋە تەرغىب قىلىپ كەلمەكتە. خىتاينىڭ مەقسىتى ـــ تارىخىي رېئاللىقلارنى بۇرمىلاش ئارقىلىق ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ خىتاي مىللىتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدىغانلىقى. ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ماكانى خىتايغا تەئەللۇق ئىكەنلىكى، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ خىتايدىن تاشقىرى مۇستەقىل ياشىشى مۇمكىن ئەمەس دېگەندەك ئىدىيەلەرنى ئۇيغۇرلارغا مەجبۇرلاپ قوبۇل قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. ئۇيغۇرىستان ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ۋەتىنى ھەمدە ئۇيغۇرلار ئۇيغۇرىستاننىڭ ئاساسلىق يەرلىك خەلقى. ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ خىتايلار بىلەن مىللىي گېنېتىكا، تىل، دىن ۋە مەدەنىيەت ساھەلىرىدە ھېچقانداق ئورتاقلىقى يوق. ئۇيغۇرلار خىتاينىڭ تەكتلىگىنىدەك ھەرگىزمۇ «ئاز سانلىق مىللەت» ئەمەس، ئەكسىچە ئۇيغۇرىستاندا خەلقئارا پرىنسىپ دائىرىسىدە ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى

[1] ئاپتور ئەسىردە «ئۇيغۇرىستان» ئاتالغۇسىنى قوللانغان بولۇپ، ئاپتورنىڭ بۇ خىل ئاتىشىغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلمىدى.

[2] ژۇرنال تەھرىراتى تەرىپىدىن قىستۇرۇلدى

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
www.uyghurkitap.com

بەلگىلەش ھوقۇقىغا، سالاھىيىتىگە ئىگە بىردىنبىر تۈپ يەرلىك مىللەت. ئۇيغۇرستان بېسۇبلىنغىچە ھېچقاچان خىتاينىڭ تەركىبي قىسمى بولمىغان.

كېيىنكى 30 يىل مابەينىدە توپلانغان ئارخېئولوگىيەلىك ۋە ئانتروپولوگىيەلىك ماتېرىياللار، ئۇيغۇرستان تەۋەسىدە ئادەملەر مىلادىدىن تەخمىنەن ئالتە ـ يەتتە مىڭ يىل ئىلگىرى، يەنى كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ بېشىدىن بېرى، مۇنتىزىم ئىگىلىك پائالىيىتىنى ئېلىپ بارغانلىقىدىن ۋە كونا تاش قوراللار مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلغانلىقىدىن گۇۋاھلىق قىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي مەدەنىيىتىنىڭ تېپىلغان ۋە ئۆگىنىلگەن نەمۇنىلىرى مەركىزىي ئاسىيادا تەرەققىي قىلغان ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئاتاقلىق قازاقستانلىق تارىخچى گېگېل ئىسقاقوۋ ئۇيغۇرلارنىڭ تارقىلىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىنى تەتقىق قىلىپ، مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېتنوسىياسى بىرلىك سۈپىتىدە شەكىللىنىش جەريانى بىزنىڭ پىكرىمىزچە ئاساسىي جەھەتتىن شەرقىي تۈركىستان تەۋەسىدە ئۇچ مىڭ يىل جەريانىدا يۈز بەرگەن ۋە 15 ـ ئەسىردە تولۇق ئاياغلاشقان». (6) تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ھون قەبىلىلىرى بىلەن باغلاشتۇرىدۇ. ئۇلۇغ يىپەك يولىنىڭ ئۇچ تارمىقى ئۇيغۇرستانىنىڭ بارلىق ۋادىلىرى ئارقىلىق ئۆتۈشى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋادىلاردىكى ئىخچام دۆلەتلىرىنىڭ ۋە ئىقتىسادىنىڭ چاپسان تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولدى.

ئۇيغۇرستانىنىڭ ھىندىستان، ئۇلۇغ دالا، خىتاي، ئىرانغا ئوخشاش ۋە 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن باشلاپ رۇسىيەگە ئوخشاش دۇنياۋى مەدەنىيەتنىڭ ھەر خىل مەركەزلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تارىخىي، ئېئوسىياسىي ئەھۋالى ۋە ئالاقىسى، بۇ مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە تەسىر يەتكۈزۈشىگە ياردەم قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ، قەدىمكى ئىرانلىقلارنىڭ، ئەرەبلەرنىڭ ۋە ئۇلۇغ دالا كۆچمەنلىرىنىڭ سودا، مەدەنىيەت، تىل ۋە يېزىل ساھەلىرىدە ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشى خېلى كۈچلۈك بولغان. ئۇيغۇرلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتنوسىياسىي ۋە ئېتنومەدەنىي ئالاقىلىرى تۇراقلىق بولۇپ تۇرغان. ئۇيغۇرستان شەرق بىلەن غەربنى باغلاشتۇرىدىغان ھالقا رولىنى ئوينىغان. ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭىيىشى ئۈچۈن رىقابەتچى ۋە توسالغۇ بولغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىردىن باشلاپ ئۇيغۇرستان بىر نەچچە قېتىم خىتاي دۆلىتىنىڭ كېڭەيمىچىلىك تاجاۋۇزچى ھۇجۇمىغا دۇچار بولغان.

تارىخ ئۇچ مىڭ يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت جەريانىدا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي بىرلىككە ۋە مەركەزلەشكەن دۆلەت تەشكىللىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشكە بولغان ئىنتىلىشلىرى، ئېتنوسىياسىي تەرەققىياتتا ئاساسىي يۆنىلىشى بولغانلىقىدىن گۇۋاھلىق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تارىخنىڭ ئايرىم دەۋرلىرىدە دىنىي ۋە فېئوداللىق ـ مۇلۇكچىلىك زىددىيەتلىرىگە باغلىق بىر مەزگىلدە ئۇچ ئۇيغۇر دۆلىتى: كەڭسۇ (گەنجۇ) ئۇيغۇر قاغانلىقى، تۇرپان (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر قاغانلىقى، قاراخانىيلار قاغانلىقى مەۋجۇت بولدى. لېكىن زىددىيەتلەرگە ۋە توقۇنۇشلارغا قارىماي، ئۇلار ئۆزئارا تۇراقلىق ئالاقىنى ساقلاپ كەلدى. ئۇيغۇرستان تەۋەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئۇيغۇر ئېتنوسى ئۆز تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ بارلىق باسقۇچلىرىدا

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

مۇستەقىل ياكى باشقا ئېتنىك قانداش قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە ھەرخىل قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىنى، فېدېراتسىيەلەرنى، كونفېدېراتسىيەلەرنى، قاغانلىقلارنى، خانلىقلارنى ۋە باشقا دۆلەت شەكىللىرىنى قۇرغان ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ دەسلەپكى دۆلەت شەكىللىرىنىڭ قۇرۇلۇشى مىلادىدىن بۇرۇنقى 1000 ـ يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا، يەنى (مىلادىدىن بۇرۇنقى) 5 ـ ئەسىردىن 3 ـ ئەسىرگىچە توغرا كېلىدۇ. شۇ دەۋرلەردە تۇرپان ۋە تارىم ئويمانلىقلىرى ئەتراپىدە كۆپلىگەن مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر ئاھالىلىرى بولغان. بۇ مۇستەقىل بولغان سىپىللىق ئاھالىلىق رايونلارنى تارىختا «شەھەر دۆلەتلىرى» دەپ ئاتىغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ۋادىلاردىكى شەھەر دۆلەتلىرى، باشتا ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ۋە قان قېرىندىشى بولغان ھونلارنىڭ ئوغۇزخان تەڭرىقۇتلۇقى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 5 ـ ئەسىرگىچە)، ئۆلۈغ كۆكتۈرك قاغانلىقى (مىلادى 552~745 ـ يىللار) تەركىبىدە ياشىغان بولسا، تارىخىي ئارىلىقتا مۇستەقىل ئۇيغۇر ئېگىز ھارۋىلىقلار (گاۋچې) قاغانلىقىنى (مىلادىيە 487~546 ـ يىللار) قۇرغان، كېيىنرەك مۇستەقىل ھالدا ئۆز دۆلتىنى تىكلىگەن.

تارىخى مۇقىملاشقان مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلەتلىرى

ئۇيغۇر ئورخۇن قاغانلىقى (مىلادىيە 645~845 ـ يىللار)؛

ئۇيغۇر ئىدىقۇت (تۇرپان) قاغانلىقى (850~1335 ـ يىللار)؛

كەڭسۇ ئۇيغۇر قاغانلىقى (848~1036 ـ يىللار)؛

قاراخانىيلار قاغانلىقى (850~1212 ـ يىللار)؛

يەركەنت (ياركەند سەئىدىيە) خانلىقى (1514~1680 ـ يىللار)؛

يەتتەشەھەر ئۇيغۇر خانلىقى (1864~1878 ـ يىللار)؛

ئىلى خانلىق ـ سۇلتانلىقى (1864~1871 ـ يىللار)؛

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى (1933~1934 ـ يىللار)؛

شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى (1944~1949 ـ يىللار).

شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلار تارىختا قۇدرەتلىك دۆلەتلەر قۇرۇپ، زور سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تەرەققىي قىلغان ئۆلۈغ مەدەنىيەتنى يارىتقان. لېكىن، ئۇيغۇرىستان تۇنجى قېتىم چىڭ (مانجۇ) خانداىلىقى تەرىپىدىن 1759 ـ يىلى ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، 1864 ـ يىلى ئۇيغۇرلار قايتىدىن مۇستەقىللىقنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئەمما، 1877~1878 ـ يىللىرى ئۇيغۇرىستان ئىككىنچى قېتىم چىڭ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
www.uyghurkitap.com

تاجاۋۇزغا ئۇچرىدى ۋە 1884 ـ يىلى مانجۇ ئىمپېراتورى ئۇيغۇرستاننىڭ نامىنى «شىنجاڭ» دېگەن ھاقارەتلىك نامغا ئۆزگەرتتى. بۇ نامنىڭ خىتايچىدىن تەرجىمىسى «يېڭىدىن قوشۇۋېلىنغان زېمىن» ياكى «يېڭى چېگرا» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ نامنىڭ ئۆزى ئۇيغۇرستانىنىڭ بېسۋېلىنغان زېمىن ئىكەنلىكىنى ئوبيېكتىپ ھالدا كۆرسىتىپ تۇرماقتا. چىڭ ئىمپېراتورلۇقى گۈمران بولغان 1911 ـ يىلىدىن تاكى كومموۇنىست خىتاي دۆلىتىنى ئىشغال قىلغان 1949 ـ يىلىغا قەدەر ئۇيغۇرستان خىتاينىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى خىتاي مىلتارىستلىرى تەرىپىدىن مۇستەقىل ھالدا ئىدارە قىلىندى ۋە ئالاھىدە سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ۋە دىنىي ۋەزىيەت ھۆكۈم سۈردى. بۇ دەۋردە، بىرىنچىدىن، مىلتارىستلارنىڭ تەسىر دائىرىسى ئۇيغۇرستان تېررىتورىيەسىنىڭ بەزىبىر كىچىك رايونلىرى بىلەنلا چەكلەندى. ئىككىنچىدىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرستانىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تەسىرى خىتايدىن كۈچلۈك بولدى. ئۈچىنچىدىن، بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار ئىككى قېتىم مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىنى (1933~1834 ۋە 1944~1949) قۇرۇپ، كېيىنكى قېتىم، ئۇيغۇرستان خەلقىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىدە ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى، قالغان رايونلاردا يېرىم مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان ۋە ئىچكى جەھەتتە پۈتۈنلەي ئۆزىنى ئىدارە قىلىدىغان بىر ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى.

ئۇيغۇرستاننىڭ ھازىرقى ئەدلىيىۋى ـ مەمۇرىي دەرىجىسى ـــ خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاتالمىش «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى»، يەنى رەسمىي سىياسىي ئىگىلىك ھوقۇق دەرىجىسى قانۇنىدا مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونوم رايونغا، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدىن تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرۈلگەن. ئۇيغۇرستاننىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك، گېئوسىياسىي ئەھۋالى ـــ خىتاينىڭ مۇستەملىكە مەمۇرىي رايونلۇق سىياستى پەيدا قىلىۋاتقان ئېغىر تەڭسىزلىك ھەم ھوقۇقسىزلىق مۇھىتى ۋە سەككىز چەتئەل دۆلەتلىرىگە چېگراداشلىقىدىن كېلىپ چىققان مۇرەككەپ، ئۆزگىرىشچان ئىستراتېگىيەلىك ئەھمىيىتى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

قەھرىمان غوجامبەردىنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسى تارىخى» ناملىق ئەسىرىدىن ئۇيغۇرلار ژۇرنىلى تەھرىراتى تەييارلىدى.

ئەۋلاد گۈزەللىمىسى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى